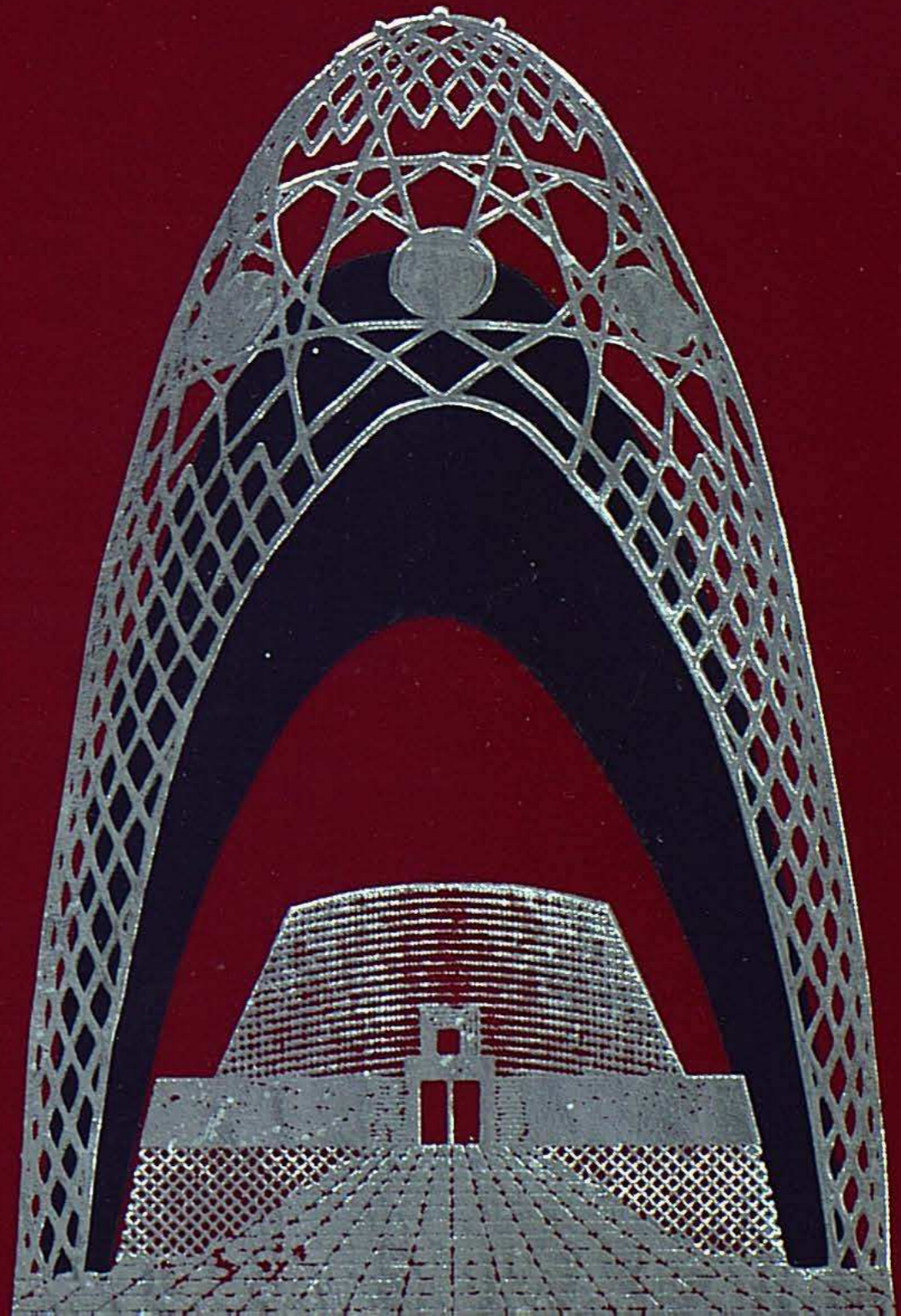

ALASH - ALZHIR

ЗЕРДЕ • ПАМЯТЬ • MEMOIRY

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ ТОТАЛИТАРИЗМ
ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ «АЛЖИР»
МЕМОРИАЛДЫ МҰРАЖАЙ КЕШЕНІ**

**ALASH –
ALZHIR**

Астана – 2011

«Биыл – біз үшін ерекше қастерлі жыл.

Біз ел тәуелсіздігінің 20 жылдығына қадам бастық.

Бодан жұртты бүгінгідей бостан күнге жеткізген бұл жолда біз биік белестерді бағындырдық.

Естеріңізде болар, 1997 жылғы халыққа алғашқы Жолдауымда мен былай деген едім: «2030 жылы біздің ұрпақтарымыз бұдан былай әлемдік оқиғалардың қалтарысында қалып қоймайтын елде өмір сүретін болады».

Осы сөздерге кезінде күмән келтіргендер аз болған жоқ.

Дегенмен, діттеген бұл межеге біз 33 жылда емес, бір мүшел жастың өзінде жеттік!»

(Елбасының «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына 2011 жылғы дәстүрлі жолдауынан)

«20 лет – это небольшая цифра, но для всех, кто понимает, для нас с вами это гигантская цифра, годы, соизмеримые с веками. Мы построили независимое государство там, где его не было, укрепили его границы, безопасность, сделали известной нашу Родину на весь мир. Наш флаг развевается в Организации Объединенных Наций, во всех городах и весях, где бывал я и бывают наши делегации...

Астана – это город будущего, город молодежи. Через 20 лет наши дети, внуки будут жить и будут считать, что они живут в совершенно новом, уникальном городе, равном которому нигде нет. В Европе и в мире города в основном старые, похожи один на другой, а мы построили свой уникальный город с собственной архитектурой. Нет предела восхищению».

(Из поздравления Главы государства в связи с празднованием Дня столицы, 6 июля 2011 г.)

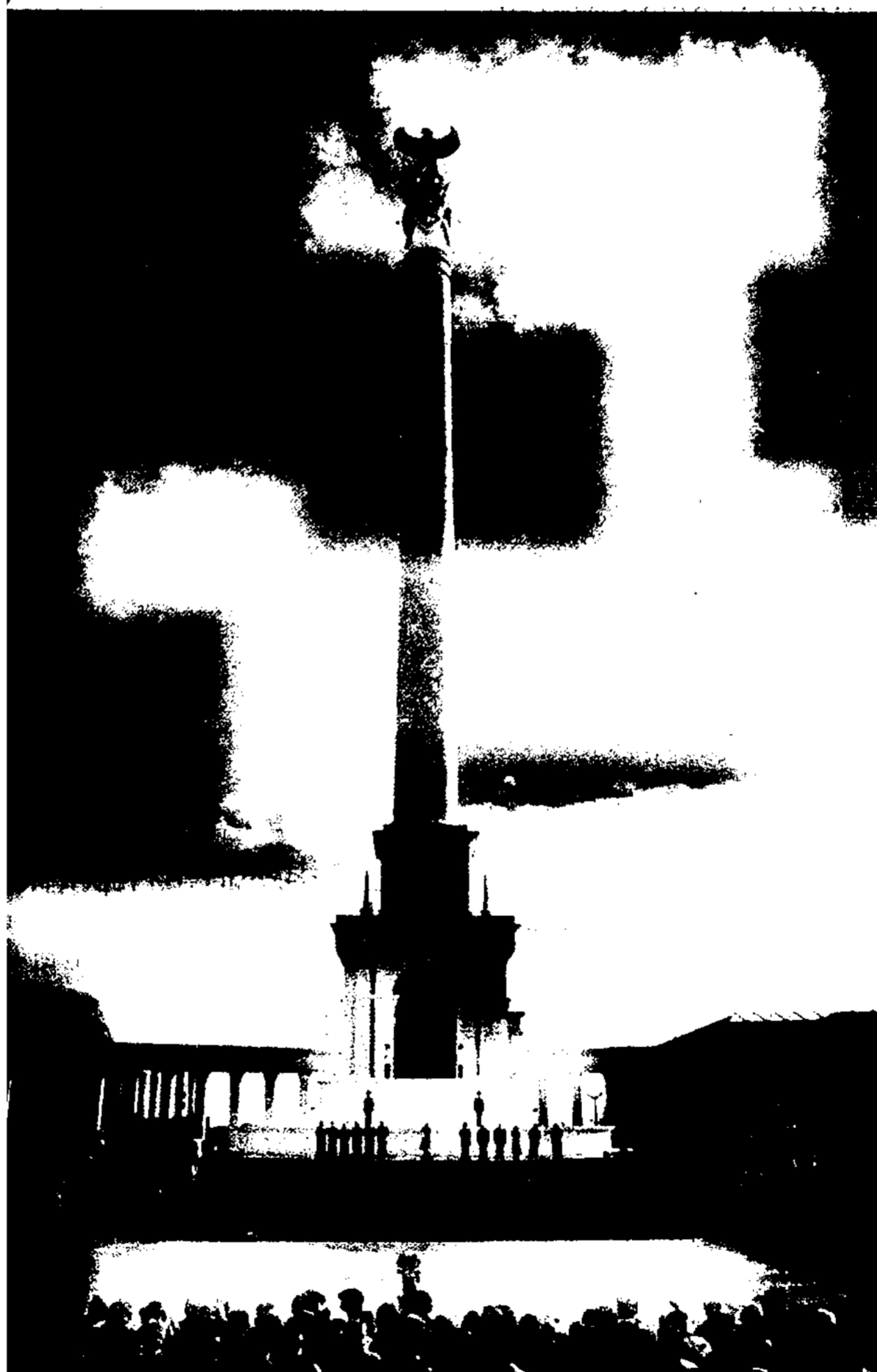

**Қазақстан Республикасының
Президенті Н.Ә. Назарбаев**

ҚАЗАҚСТАН
тәуелсіздігіне

ҚАЛАШ

БІРІНШІ ТОМ

УДК
ББК
А

**Саяси қуғын-сүргін және тоталитаризм құрбандарының
«АЛЖИР» мемориалды мұражай кешені**

Ақылдастар алқасы: Аяған Бүркітбай, Мемлекет тарихы институтының бас директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Әбжанов Ханкелді, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Балаева Аида, Астана қаласы әкімінің орынбасары; Жұртбай Тұрсын, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор; Жақып Бауыржан, «Қазақ энциклопедиясының» бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор; Қойгелдиев Мәмбет, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Қамзабекұлы Дихан, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор; Мұсағалиева Арайлым, тарих ғылымдарының докторы.

Бас редактор және жобаның авторы:

Жүнісбеков Болат, «АЛЖИР» мемориалды мұражай кешенінің директоры.

А «АЛАШ – АЛЖИР / ALASH – ALZHIR»

АЛАШ. Бірінші том. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2011. – 384 б.

ISBN

«Алаш» сөзі «қазақ» атауының баламасы. Жәй ғана баламасы емес, ол терең мән-маңызға ие жасампаз ұғым. Туған халқымыздың өз өткенін танып қана қоймай, одан тағылым алуының, бүгінін таразылаған парсат-пайымының, ал ең бастысы, ертеңінде де еңсесі асқақ болуының алтын арқауы. Олай болса, елдік пен ерліктің ұраны – Алаш. Елін сүйген ерлердің өмірінің мәні – Алаш.

Бүгінгі Қазақ елі – қазағын мақтан тұтқан және халқы үшін басын бәйгеге тіккен қаһармандардың асыл арманы. Олардың алғыр ақыл-ойы мен қажыр-қайратының жемісі. Ол, сондай-ақ, бабалар аманатына деген адалдықтың жарқын айғағы.

Қазақтың, Алаштың қасіреті аз болмады. Соның бәрін Алаш арыстары өз жүректерінен өткізіп, өзектері өртенді. Тастүйін жұмылып, айналайын Алашы үшін ажалдан да шайлықпады. Диктатура оларды аяусыз жазалады: атты, асты, абақтыға жапты. Сол қасіретті қайраткерлердің асыл жарлары да ерлерімен бірге тартты. Олардың бар кінәсі құдай қосқан қосақтарына имандай сеніп, азаматтарына адал болғандықтары ғана еді. Кітапқа осынау қабырғалы тақырыпты арқау ете отырып, оны «АЛАШ – АЛЖИР» атауымыз да содан.

УДК
ББК

ISBN

© Саяси қуғын-сүргін және тоталитаризм құрбандарының
«АЛЖИР» мемориалды мұражай кешені, 2011

© «Сарыарқа» БҰ, 2011

*Сұлтанмахмұт
Торайғыров*

АЛАШ ҰРАНЫ

Алаш туы астында,
Біз – алаштың баласы.
Күніміз туып көгерді,
Сарыарқаның даласы.
Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған.
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы.

Жасасын, алаш, жасасын!

Алаш туы астында,
Қолдайтын алаш бабамыз.
«Туысқандық», «теңдік» деп,
Туын қолға ап шабамыз.
Берілгенде тілектер,
Жарылмай ма жүректер?!
Заң жасайтын орынға,
Жұртпен бірге барамыз!
Қатардан орын аламыз!

Жасасын, алаш, жасасын!

Алаш туы астында,
Куә болсын арымыз.
Көркейтуге алашты,
Құрбандық біздің жанымыз!
Былай тұрсын малымыз,
Алаш деген ел үшін
Сарыарқаның жері үшін,
Бостандық берген ер үшін,
Төгілсін біздің қанымыз!
Аялмасын жанымыз!

Жасасын, алаш, жасасын!

Алаш туы астында,
Өлсек бірге өлдік біз.
Не жақсылық, не қайғы,
Көрсек бірге көрдік біз!
Ішкі жанжал таласты,
Күншілдікпен қарасты,
Мына жерге көмдік біз!

Жасасын, алаш, жасасын!

Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз.
Енді ешкімнің алашты,
Қорлығына бермейміз!
Адамдықтың жолына,
Бастаған ерлер соңында,
Басқаға көңіл бөлмейміз,
Қандай шайтан келсе де,
Алдауына көнбейміз.
Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз!
Жасайды алаш, өлмейміз!

Жасасын, алаш, жасасын!

ҚЫМБАТТЫ ДОСТАР!

Бүгін, жаңа кітаптың жарық көруіне орай, Сіздерге, ұжымның қызметі үшін бізбен бірге алаңдайтын және ортақ үйіміз – Қазақстан Республикасын көркейтуге бірге атсалысатын, мұражайымыздың достарына өз тілегімізді арнаймыз. Иә, достарымызға арнаймыз... себебі, біздің әрқайсымыз қуанышты және ренішті сәттерде көңіл толқынысын бөлісу үшін өзімізге рухы ең жақын жандарды іздейміз.

Сіздер, бұл, белгілі бір себептермен саяси репрессиялардың барлық ауыртпашылығын өз бастарынан кешкендер немесе зерттеуші ретінде ақиқатқа жету үшін осы тақырыпта талмай ізденіп келе жатқандар, сонымен қатар бұл, қызмет бабына орай аталмыш мәселемен тұрақты шұғылданатындар. Міне, осы Сіздерге өзіміздің ризашылық сөзімізді арнаймыз. Сіздерге, бізбен бірге еліміздің тарихи тұрғыдан қысқа мерзімдегі жетістіктеріне қуанатындарға. Сіздерге, өздерінің күнделікті қызметімен Отанымыздың гүлденуі мен әрқайсымыздың тұрмысымыздың жайлы болуына үлес қосып отырғандарға.

«Алаш – АЛЖИР» кітабы еліміздің 20 жылдық мерейтойына және оның басты қазынасы – тоталитаризм ауыртпашылығын бірге көтерген Қазақстан халқына арналады. Уақыттың ащы шындығын терең сезінген және ұлт лидері, республиканың тұңғыш Президенті Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлының төңірегіне тығыз топтасқан қазақстандықтарға арналады.

Баршаға мәлім, тоталитаризмнің жазықсыз құрбандары жөнінде әділеттілікті қалпына келтіру 1993 жылы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» ҚР Заңының қабылдануының арқасында мүмкін болды. Еліміз Президентінің «1997 жылды – Жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жариялау туралы», 31 мамырды – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні деп белгілеу жөніндегі Жарлықтары қолға алған жұмыстың жандануына ықпал етті. Сонымен қазірдің өзінде ұлан-ғайыр жұмыс атқарылды: жазықсыз жапа шеккендердің көпшілігі дүниеден озған соң немесе қартайған шағында адал есімдерін қайтып алды... Оған репрессияға ұшырағандардың ата-аналарымен қатар тауқымет тартқан ұрпақтарының да қолдары жетті.

«Алаш – АЛЖИР» кітабы «АЛЖИР» мемориалды мұражай кешенінің ұжымы мен оның достарының: тоталитаризмнің жазықсыз құрбандарының, олардың ұрпақтарының – ГУЛАГ балаларының, белгілі ғалымдардың, жазушылар мен журналистердің қоян-қолтық қызметінің жемісі... Бұл – ғылыми-зерттеу мақалалары, куәгерлердің естеліктері, публицистердің көсемсөздері. Олардың

бәрінің арқауы – азаматтардың құқылары мен бостандықтарын, өмір сүру құқын белден басудың бұлтартпас дәлелдері болып табылатын мұрағат жәдігерлері, хаттар мен естеліктер, репрессияға ұшырағандардың жеке күнделіктері.

Кітаптың «Алаш» атты бірінші томына қазақ мемлекеттілігінің тарихы, еліміздің мемлекет және қоғам қайраткерлерінің алғашқы толқынының көрнекті өкілдері – «Алашорда» партиясының, тәуелсіз және біртұтас Түркістан идеясының көшбасшылары туралы материалдар енгізілді. Онда, сондай-ақ өткен ғасырдың 30-50 жылдарындағы саяси репрессиялар мен күштеп жер аудару жайындағы жарияланымдар қамтылған. Тоталитарлық құрылыстың сорақы алжасуын – «АЛЖИР» тұтқындарының сормандай тағдырын кітаптың екінші томы ашып көрсетеді.

Редакция алқасы «АЛЖИР» мұражайының өзіміз 2012 жылы бірге атап өтетін бірінші 5 жылдық мерейтойына арналған шаралар кешенінің беташары болып табылатын жаңа кітапқа шын көңілден материалдарын ұсынған барша авторларға өз ризашылығын білдіреді.

Кітап қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде жарық көріп отыр және егемен халқымыздың қайраткерлерінің тағдырына бей-жай қарамайтын барша оқырман оны жылы қабылдайды деп сенеміз.

Ақылдастар алқасы

ДОРОГИЕ ДРУЗЬЯ!

Сегодня, по случаю издания новой книги, мы обращаемся к Вам, друзьям нашего музея, сопереживающим вместе с нами за успехи коллектива, а также участвующим вместе с нами в обустройстве общего дома – Республики Казахстан. Да, обращаемся к друзьям... так как каждый из нас в радостные и грустные моменты ищет самых близких себе по духу людей, чтобы поделиться с ними своими переживаниями.

Вы – это те, кто по тем или иным причинам испытал на себе все тяготы политических репрессий, или как исследователь, кропотливо изучающий данную проблему для восстановления истины, а еще это те, кого долг службы просто обязывает. Итак, это Вам посвящаем мы свои слова признательности. Вам, кто вместе с нами радуется достижениям страны за столь короткий, в историческом измерении, период времени. Вам, кто своим повседневным трудом вносит достойный вклад в процветание Родины и в благополучие каждого из нас.

Книга «Алаш – АЛЖИР» посвящена 20-летию юбилею нашей Отчизны и главному ее достоянию – народу Казахстана, пережившему рука об руку все

лишения и тяготы тоталитаризма. Казахстанцам, осознавшим реалии времени и еще больше сплотившимся вокруг лидера нации, первого Президента республики Назарбаева Нурсултана Абишевича.

Общеизвестно, что восстановление справедливости по отношению к безвинным жертвам тоталитаризма стало возможным после принятия в 1993 году Закона РК «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». Указы Президента страны «Об объявлении 1997 года – Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий», об установлении 31 мая – Днем памяти жертв политических репрессий способствовали активизации этой работы. И уже сегодня проделана колоссальная работа: многим возвращены честные имена, кому посмертно, кому на склоне лет... Дождались его и потомки репрессированных, в равной мере разделившие горькую участь своих родителей.

«Алаш – АЛЖИР» является результатом совместной, плодотворной работы коллектива музейно-мемориального комплекса «АЛЖИР» и его друзей: безвинных жертв тоталитаризма, их потомков – детей ГУЛага, известных ученых, писателей и журналистов... Это научно-исследовательские статьи, воспоминания очевидцев, публицистические выступления. В их основе – архивные материалы, письма и воспоминания, личные дневники репрессированных, являющиеся неопровержимыми фактами вопиющего попрания прав и свобод граждан, прав на жизнь.

В первый том книги «Алаш» вошли исследовательские материалы по истории казахской государственности, о ярких представителях первой плеяды государственных и общественных деятелей страны – лидерах партии «Алаш-Орда», идеи независимого и единого Туркестана. Книга также содержит публикации по теме массовых политических репрессий и насильственной депортации 1930-1950 годов прошлого века. Тему судеб узниц «АЛЖИРа», этого чудовищного безумия тоталитарной системы, раскрывает второй том книги.

Редакционная коллегия выражает искреннюю признательность всем авторам, любезно предоставившим материалы в новую книгу, предваряющую комплекс мероприятий первого 5-летнего юбилея музея «АЛЖИР», который мы с Вами отмечаем в 2012 году.

Книга издана на казахском, русском, английском языках, и мы надеемся на теплое ее восприятие всеми, кому дорога история суверенного государства и судеб граждан страны.

Редакционная коллегия

DEAR FRIENDS!

Today, on the occasion of the release of a new book, we address to you - the friends of our museum empathizing together with us for the successes of joint team and also participating together with us in improving our common home – the Republic Kazakhstan. Yes, we address to friends... since each of us both in joy and grief looks for the relatives and friends to share with them the experiences.

We address to you - those who for whatever reasons have endured all burdens of political repressions either as the researcher laboriously studying the given problem for the sake of restoration of truth, or those whose duty calls forth. So, it is to you to whom we devote the words of gratitude. To you who together with us rejoices to country's achievements in such a short period of time in terms of history. To you, whose daily work contributes to the prosperity of our country and to the well-being of each of us.

The book «Alash – Alzhir» is devoted to the 20th year anniversary of our Fatherland and its main property – the people of Kazakhstan which have endured hand in hand all deprivations and burdens of totalitarianism. To Kazakhstani people who have understood the realities and even more rallied around the Leader of the Nation - the first President of Republic of Kazakhstan - Nazarbayev Nursultan Abishevich.

It is a well-known fact, that restoration of justice with respect to innocent victims of totalitarianism became possible only after acceptance in 1993 of Law «On rehabilitation of victims of political repressions». Decrees of the President of Kazakhstan «On announcement of 1997 as the year of the National Consent and Memory of victims of political repressions», «On establishing May, 31st as the Memory day of victims of political repressions» further promoted this activity. And already today an enormous amount of work has been accomplished: many people have returned their good names - some posthumously, some in old age... Also descendants of such people were able to finally see this day, having been subjected to repression, and equally sharing the bitter fate of parents.

«Alash – ALZHIR» is a collaborative and effective work of the team of the «ALZHIR» Memorial Museum Complex and its friends: the innocent victims of totalitarianism, and their descendants - children of the Gulag, famous scientists, writers and journalists ... These are research articles, memories of eyewitnesses, journalistic presentations. They are based on archive materials, letters, memoirs, diaries of the repressed which present an undeniable proof of blatant violation of human rights and freedoms, the right to life.

The first volume of «Alash» contains research materials from the history of Kazakh statehood, about the bright representatives of the first constellation of state and public figures - leaders of the party «Alash Orda,» – founders of the the idea on independent

and united Turkestan. The book also contains publications on mass political repression and forced deportation in years 1930-1950 of the last century. The second volume of the book talks about the fate of female prisoners of "ALZHIR" concentration camp – of this terrible madness of the totalitarian system.

The Editorial Board expresses its sincere appreciation to all the sponsors who have kindly provided materials for the new book that precedes the set of events dedicated to the first 5 - year anniversary of the "ALZHIR" Museum, which we are celebrating in 2012.

The book was published in Kazakh, Russian, English, and we look forward to warm welcome of it by all those who cherish the history of a sovereign state and the fate of its citizens.

Editorial board

АЛАШ АРЫСТАРЫ

*Мәмбет Қойгелдиев,
тарих ғылымдарының
докторы, профессор*

ЕСІЛ БОЙЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН

Тақырыпты зерттеу неден басталды?

XX ғасырдың екінші он жылдығында Троицкі мен Орынбор қалаларында жарық көріп тұрған Айқап (1911-1915 ж.) журналы мен «Қазақ» (1913-1918 ж.) газетінің қазақ қоғамында белсенді авторларының болғандығы мәлім. Солардың бірі – Ахмет Жанталин еді. Оның қаламынан туған мақалалармен таныса отырып, автордың қазақ өмірін терең зерттеп білген, белсенді әрі байсалды адам екендігін аңғару қиын емес-тін. Бір қызығы сол, 1917 жылғы аласапыран оқиғаларға дейін газет бетінен жиі көрініп тұрған бұл есім төңкерістік өзгерістерден соң мүлдем байқалмай кеткен-тін.

Бірде жол түсіп, іс сапармен Петропавл қаласына барып, екі-үш күн ғана жергілікті мұрағат қорлары материалдарымен жұмыс істеп, Ахмет Жанталин жөнінде деректерге іздеу салдым. Мұрағат қызметкері, тәжірибелі зерттеуші Елюкина Руза Рахымжанқызы өте кішіпейіл, зерек те ойлы адам екен, мәселені лезде-ақ түсіне қойып, қол ұшын беріп, А. Жанталин жөнінде сақталған азын-аулақ материалдармен танысуға мүмкіндік туғызғаны бар. Сол үшін де бұл кісіге «тәңір жарылқасын» айтуды өзіме міндет санаймын. Міне, осы А. Жанталинге қатысты тергеу материалдарынан оған ОГПУ тергеушілері тарапынан екі бірдей айып тағылғандығы байқалады. Бірі – 1921 жылы болып өткен Батыс Сібір шаруалар көтерілісіне (кеңестік ресми құжаттарда «құлақтар» көтерілісі атанған – авт.) қазақ жігіттерін ұйымдастырушы адам ретінде қатысты және екіншісі, 20-шы жылдардың соңында Петропавл округіне қарасты Октябрь ауданында контрреволюциялық ЖАТ (жаңа төңкерісшілер) аталатын байлар ұйымын құрды деген.

Сонымен А. Жанталин 1932 жылы ұсталып, Петропавл абақтысына жабылып, оның үстінен тергеу ісі жүргізіледі. Бұл іске байланысты біздің көңілімізді өзіне аударған екі нәрсе болды. Бірі, А. Жанталиннің сотқа тартылуына шын

мәнінде қандай нәрсенің себепші болғандығы. Оның төңкеріске дейінгі саяси-публицистикалық және ағартушылық қызметі ме, жоқ әлде шынымен де жаңа билікке қарсы жүргізген әрекеті ме? Екіншіден, 1921 жылғы Батыс Сібір шаруалар көтерілісіне қазақ қоғамынан адамдардың қатынасуы – бұл тарих ғылымында арнайы қарастырылмаған тың тақырып, соған байланысты оны зерттеуге кәсіби қызығушылықтың туғаны да бар-тын. Міне, осы жағдайларды анықтау барысында мұрағат құжаттарынан жиі көзге ұшыраған есімдердің бірі Әбжан Темірбекұлы болды. ХХ ғасырдың басындағы қазақ азаттық қозғалысының белсенді қайраткерлері дәрежесіне көтерілген бұл тарихи тұлғалардың қызметімен оқырмандарды таныстыруды біз өзімізге міндет санадық. Сонымен мәселеге қатысты оқиғаларды өз ретімен баяндап көрелік.

Әбжан және Уахит Темірбековтер: әкені – балаға, баланы – әкеге қарсы қою идеологиясы

1917 жылғы империядағы революциялық аласапыран тұсында жедел жүрген өзгерістерге ілесе алмай, абдыраған қазақ елінің көңілінде үміт отын жаққан екі жаңалықты елеусіз қалдыру мүмкін емес. Олардың бірі осы жылдың наурыз айынан бастап облыстық, уездік, қалалық, тіптен болыстық деңгейлерде құрылып, қазақ өмірінің басты ұйытқысына айналып, оның «соты да, милициясы да, өкіметі де бір өзі болған» Қазақ комитеттерінің құрылуы да, екіншісі осы жылдың желтоқсан айында жалпықазақ съезі сайлаған Алашорда үкіметінің өмірге келуі еді. Ақпан төңкерісі нәтижесінде орнаған Уақытша үкіметтің билік орындарына ұлттық балама билік түрі ретінде қалыптасқан Қазақ комитеттері желтоқсандағы жалпықазақ съезі қабылдаған шешімдерден соң бірден Алашорда үкіметінің жергілікті билікті жүргізуші орындарына айналған болатын. Тарихи тұрғыдан алғанда Қазақ комитеттері қазақ елінің табиғи өз ұлттық мемлекеттігіне ұмтылысының, яғни оның өсу және кемелдену жолында тұрғандығының нақты көрінісі еді. Елдің жеке аймақтарында осы процесті тура түсініп, оған атсалысқан адамдар аз болған жоқ. Сонымен бірге бұл мәселенің күрделілігі сонда, оған тартылған кісілердің басым бөлігі қоғамның орта және ауқатты бөлігінен шыққандар еді. Өйткені, қазақ қоғамындағы сауатты адамдардың басым бөлігі осы әлеуметтік топтарға тән.

1917 жылдың соңында құрылған Алашорда үкіметі өзінің жергілікті басқару органдарын белгілеу ісін 1918 жылы жалғастырды. Тарихи құжаттар міне осы мазмұндағы жұмыстың 1918 жылдың жазында Көкшетау қаласы мен уезінде атқарылғандығын айғақтайды.

Айыртау өңірінде атқарылған осы істердің басында, Айбасов Қапез сияқты кейін кәулік берген кісілердің көрсетуіне қарағанда, жоғарыда аталған Темірбеков

Әбжан деген белсенді тұлға жүрген. Темірбеков Әбжанның міне осы атқарған қызметі, әрине, бұл тақырыпты зерттеуші ретінде біздің тарапымыздан оның тұлғасы мен тағдырына деген қызығушылық тудырғаны рас. Сондықтан да біз ҚР ҰҚК-нің Орталық аппараты мен ҰҚК-нің Солтүстік Қазақстан облысы бойынша департаментіне өтініш білдіріп, Темірбеков Әбжанның жеке тергеу ісімен танысып шығу мүмкіндігіне ие болдық /1/.

Тергеу материалдарының көрсетуіне қарағанда, Темірбеков Әбжан Алашорда үкіметі жойылып, Кеңестік билік біржола орныққан соң белсенді саяси қызметтен біраз уақыт қол үзіп, тек 1926 жылдан бастап өңірдегі мұсылман діні басшыларының кеңестік биліктің дінді шектеу қызметіне қарсы наразылық актілеріне қатынаса бастайды. Темірбеков Әбжанның мүмкін бұл қызметі де бақылау органдары тарапынан елеусіз қалар ма еді, егер де оның ұлы Уахит үстінен тергеу ісі қозғалмаған болса.

Темірбеков Әбжанның ұлы Уахит белсенді-атқамінер астық даярлау ісінде асыра сілтеушілікке жол бергені үшін 1929 жылы комсомолдан шығарылады. Осы жылы ауылдасы Бижігітов Әбубәкірмен (ол-дағы топшылдық іске қатысқаны үшін партиядан шығарылған) бірге өздерін нағыз билік жағындағылар ретінде көрсету үшін Октябрь ауданында «ЖАТ» (жаңа төңкерісшілер) аталатын контрреволюциялық ұйым бар деген сөз таратып, өздерін осы құпия ұйымды әшкерелеушілер ретінде көрсетуге тырысады. Осы мақсатты көздеген Уахит Темірбеков 1929 жылдың қазан айының басында Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Қасымовтың атына әкесі Әбжанның үстінен мынадай мазмұндағы хат түсіреді:

«Октябрь аудандық БК(б)П жауапты хатшысына №12 аудандық тұрғыны Темірбеков Уахиттен

Арыз

Қысқаша өмір жолым: мен 1905 жылы туылғанмын, содан бүгінге шейін әкемнің асырауындамын. 16 жасқа жеткенше ескіше оқыдым, ал 16-дан 20 жасқа шейін совет мектебінде білім алдым: педтехникумда және ауыл шаруашылығы техникумында, соңғы оқу орнынан үстем таптың өкілі ретінде шығарылдым.

Міне осы жағдайға байланысты мынаны баяндаймын: менің әкем Әбжан, оның әкесі, яғни менің атам Темірбек молла ретінде халықтың арасында зор беделді болды, ал оның ұлы Әбжан болса молланың баласы болғандықтан жергілікті жұрт арасында ол дағы ықпалды, ақылды адам саналды, сондықтан да жастығына қарамастан 17 жасында оны елі ауыл старшыны етіп сайлады. Старшын болып істеп жүргенде менің әкем Әбжан қарауындағы тұрғындардан пара алды, алған парасын крестьян начальниктерімен бөлісті (ол жөнінде «Еңбекші қазақ» №156

санында жазылған). Кеңестік билік орнағаннан соң әкем мені өз ықпалында ұстауға күш салды, ал мен болсам оған бағынбауға тырыстым, әкемнен қашып жүріп оқуға түсіп, коммунистік тәрбие алдым, сөйтіп 1924 жылы 9 майда БК(б)П қатарына өттім. Комсомол қызметінде болдым, осы жұмыста жүріп мен әкемнің жасап жүрген әрекеті жаңа тұрмыс пен билікке мүлдем қайшы екендігіне көзім жетті, ол жөнінде «Бостандық туы» газетінің № 76 санында мақала шығардым. 1927 жылдан бастап мен Ортақшылдар болысында қызметте болдым, комсомол жұмысына белсене араластым, сонда 1929 жылдың январь айына шейін істеп, ал февраль айында қызметімнен алындым. Енді міне 9 ай болды үйде отырмын, әкемнің күнделікті тіршілігі көз алдымнан өтуде, ал ол күнде қытай оқиғалары жөнінде мынадай мазмұндағы пікірін айтудан таймайды: «капиталистер шабуылдауда, совет билігі құлайды, комсомолдан шыққан жөн» ж.с.с. ... Бірде, Қытаймен арада болған жанжалдан соң, әкем біржаққа аттанып кетті, 100 сомдай ақша жаратты. Петропавловскі қаласында болып, Тілеулин және Малдыбаевпен кездеседі. Олардан Жұмабаев Мағжанның тұтқындалғандығы жөнінде хабар естіп, әкемнің өкіріп жылағаны бар.

Әкем жиі жолға шығады, айлап үйде болмайды және мол ақша жұмсайды, соған байланысты жақын арада бар малын шашып тауысатын да шығар. Әбжан менің туған әкем болса да айтайын, ол Кеңес үкіметіне қарсы әрекет үстінде, сондықтан да мен ол жөнінде Сізге жеткізуді өзіме міндет санадым. Соған қарамастан, аудандық комсомол комитеті мені жат элемент санайды, ал мен ондай ұстанымда ешқашан да болған емеспін.

Қазіргі уақытта менің әкем тағы да бір жаққа аттануға даярлық үстінде, соған байланысты тиесілі орындар арқылы нақты шаралар қарастыруларыңызды өтінемін. Сондай-ақ, менің осы арызым жөнінде ешкімге бірнәрсе айтпауларыңызды өтінемін, әсіресе менің әкем бұл жөнінде ештеме білмеуі керек, біле қалған күнде өлтіруден тайынбайды.

Уахит Әбжанұлы Темірбеков

Қолын растаймын: шығыс бөлімнің аға өкілетті қызметкері – Валиев З/Х - 1929 ж.» /2/.

Бұл хаттың қандай жағдайда жазылғандығы жөнінде кесіп-пішіп бірдеме айту қиын. Дегенмен, оның жазылуына түрткі болған мынадай екі болжам жөнінде айтуға негіз бар. Бірі, Уахит бұл хатты түрлі уәделер берген ОГПУ адамдарының айтуы бойынша жазуы ықтимал. Екіншісі, жат элемент ретінде партиядан шығарылған Уахит бұл хатты билік орындары алдындағы үрейден, қорқыныштан жазуы да әбден мүмкін.

Қалай болғанда да, 1930 жылдың наурызында Петропавлдағы ОГПУ-дың округтік бөлімі «ЖАТ» ісі бойынша тергеу жұмысына кірісіп кеткен еді. Тура осы айда Петропавл қаласындағы ОГПУ-дың тергеу абақтысына (изолятор)

Октябрь ауданының сегіз тұрғыны, яғни Темірбеков Әбжан, Темірбеков Уахит, Сәкенов Мұртаза, Бексұлтанов Шарни, Абылғазин Паттах, Бижігітов Әбубәкір, Сәлімжапаров Кәшмулла және Тілеулин Жұмағали жабылған еді.

«ЖАТ» (жаңа төңкерісшілер) атты контрреволюциялық ұйым болды ма?

Осындай байлардың контрреволюциялық ұйымы болды деген сөзді таратқан адамдардың бірі Темірбеков Уахит 1930 жылы 14 наурызда ОГПУ тергеушісіне берген алғашқы көрсетуінде «Бұл ұйым («ЖАТ»-ты айтып отыр – автор) іс жүзінде 1929 жылдың тамызынан бергі уақытта өмір сүруде, ол 1929 жылы тамыз айының аяғында жүргізілген БК(б)П қатарындағы тазалаудан соң бірден қалыптасты», – деп көрсетеді.

Уахиттің көрсетуінше, «ЖАТ»-тың құрылуына оның Бексұлтанов Шарни деген баймен екеуара сөзі түрткі болған. Шарни Уахитке «қытайлықтар КСРО-ға едәуір қысым жасауда, тіптен Қазақстанды алып қоюы да ықтимал. Кеңес үкіметінің құлауы күтілуде, соған байланысты өзгерістерге даяр болу үшін бір ұйым құрып, қытайлықтар келе қалған күнде билікті басып алатындай жағдайға жетуіміз керек» деген ойын айтқан-мыс, бұл ұсынысқа Темірбеков келісім береді. Осы пікірді Уахитке әкесі де бірнеше мәрте айтып, БЛКЖО-дан шығып қалғанда, оның қатарында қалу жөнінде арызданба деген кеңес береді.

Тергеу материалдарында көрсетілгендей, Уахит Нұртаза және Шарни сияқты серіктестерімен өздері ойластырған саяси ұйымды құруға байланысты Көкшетау және Петропавл өңірлерінде саяси ағартушылық қызметімен кең танылған Жанталин Ахмет деген кісіге кеңес алуға барады. Ол жөнінде Уахит тергеушіге мынадай көрсетулер береді: «Жанталин Ахметті ауылдан бір шақырымдай жер ұзап шыққанда қуып жеттік. Ол пәуескеден, ал біз аттан түсіп жақын маңдағы тал көлеңкесіне келіп жайғастық. Жанталин бізге насыбай ұсынды. Біздің жоспарымызды тыңдап болған соң, ол сендер әлі тым жассыңдар, шикісіңдер, сондықтан да ұйымды басқару қолдарыңнан келмейді, тек жастарды үгіттеумен ғана айналысқандарың жөн болар деген ойды айтты. Ал біз болсақ, өз дегенімізді дәлелдеуге тырыстық. Мен билік алдында қолымыздан бірдененің келетіндігін және оны қағаз жүзінде дәлелдеу үшін көздеген мақсаттарымызға жеткізуге тиіс істердің жоспарын жасап, ұйымның құрылғандығын құжатпен бекітуді ұсындым. Жанталин бұл ұсынысты қабылдамай, қағазбен әуестенуге қарсылығын білдіріп, ұйымды «ЖАТ» деп атауға кеңес береді. Жанталиннен қайтар жолда біз әрқайсымызға лақап ат таңдадық: мен «Көбелек», Нұртаза «Қаршыға», ал Шарни «Тұрымтай» атанатын болдық. Осымен бір мезгілде таныс және сенімді кісілерді ұйымға тарту жөнінде келістік» /3/.

Уахит Темірбековтың бұл көрсетулері А. Жанталиннің көрсетулерімен қабыса қоймайды. Мәселен, А. Жанталин 1932 жылы 2 ақпанда тергеушіге берген жауабында: «Мен Темірбеков Әбжанды, оның ұлы Уахитті, бауыры Мұқажанды, Бисеев Рамазанды, Рамазанов Молдахметті, Сәлімжапаров Кашмулланы, Махмутов Сәкенді, оның ұлы Нұртаза Сәкеновты білемін. Темірбеков Әбжанның ел арасында беделі зор, «сопы» саналады, сол сияқты Темірбеков Мұқажан, Бисеев, Рамазанов және Сәлімжапаров Кашмулла ел ортасында беделсіз емес.

... Мен Махмутовтың үйінен аттанып шыққанымда менімен бірге Темірбеков Уахит және тағы да бір не екі жас балалар ере жүрді, біраз жер ұзаған соң Уахит мені тоқтатып, өздерінің қызметтен қалай қуылғанын айтып, сөз арасында Ленинді еске алып, маған мынадай сөз тастады: «Ленин кезінде билік ауысуға тиіс деген жоқ па еді?». Оларға мен мынадай жауап бердім: «Сендер әлі жассыңдар, егер бүгін сендерді қызметтен алса, ертең-ақ қайтадан орындарыңа барасыңдар, ал егер шынымен де алуға лайық іс істесеңдер, онда кінә өздерінде, ал биліктің ауысатындығы жөнінде ештеме білмеймін». Осы сөзден соң мен өз үйіме кеттім, ал олар болса сол жерде қалып қойды.

Олар маған контрреволюциялық ұйым құрылғалы жатыр деген сөзді айтқан жоқ және мен ешқандай да контрреволюциялық ұйымға ант берген емеспін. Өйткені кеңестік билікке қарсы контрреволюциялық ұйым құру сияқты маңызды істі өзім терең білмейтін шикі балаларға сеніп тапсыруым мүмкін емес, сондай-ақ контрреволюциялық ұйым құру жөнінде менде ешқандай да ой болған да емес» /4/.

Міне, осы баяндалған фактілерге қосымша мынаны айтқан жөн. Тергеу ісінде 1929 жылдан бастап құрылып, белгілі бір бағытта құпия жұмыс істеген контрреволюциялық «ЖАТ» ұйымының болғандығын айғақтайтын бірде-бір құжаттық материалдар тіркелмеген, яғни мұндай ұйым болған да емес. Олай болса, мұндай контрреволюциялық ұйым болды деген лақап тарату кімге не үшін қажет болды?

Бірінші болжам. Ел арасында мұндай дақпырт туғызуға ОГПУ органдары түрткі салуы әбден ықтимал. Соның нәтижесінде, ОГПУ органдары контрреволюциялық әрекеттермен күрес желеуін жамылғы етіп, ел арасындағы большевиктік ұстанымдағы емес элементтерді репрессиялау мүмкіндігіне ие бола алады. Шын мәнісінде солай болып шықты да. Сондай-ақ, белгілі бір ауқымдағы репрессиялық шаралар қарапайым халық көңілінде билік алдында үрей, қорқыныш тудыру үшін де қажет. Бұл 20-30-шы жылдары Кеңестер Одағында кең етек алған көрініс болатын.

Екінші болжам. Мұндай дақпырттың шығу көзін Темірбеков Әбжан мен Бижігітов Әбубәкірдің көңіл-күйлерінен іздеуге де болады. Қоғамды жайлаған «жат элементтерге» деген сенімсіздік, олардың ашықтан-ашық қызметтен, оқу орнынан ығыстырылуы, саяси қудалауға түсуі, 24-25 жастағы жігіттерді ертеңгі

болашағына деген сенімнен айырып, рухани дағдарысқа әкеліп тірегендігі хақ. Саясат ісінде мүлдем тәжірибесі жоқ, бұған қосымша саяси илеуге түскен жас жігіттердің билікке ұнаудың төте жолы ретінде осындай әдіске баруы да ықтимал еді.

Тіптен өмірден осы аталған екі болжамның өзара үйлесімді орын табуы да толық мүмкін болатын.

Сонымен «ЖАТ» туралы дақпырт және оған қосымша Уахиттің хаты Темірбеков Әбжанның да тұтқынға алынуына негіз болды. Тергеу материалдарында Әбжан өзі туралы не айтады, енді осы тақырыпқа ойысайық.

Әбжан Темірбеков пен Есіл бойы байлары не үшін сотталды?

Темірбеков Әбжан 1930 жылы 3 мамырда берген көрсетуінде өзі жөнінде мынадай мәліметтер береді: «Мен орта жүздің «Бәйімбет» руының «Қуандық» бұтағынан боламын. «Құдайберді» аталатын біздің атадан ұлы Хазірет Қожахмет Тухфатуллин деген шыққан, осыдан 20-25 жылдар бұрын өмірден озған, сол кісіден үш қыс бойы сабақ алып, сауатымды аштым. Орыс мектебінде оқыған емеспін.

Мен ешуақытта имам болғаным жоқ, ауылда молла деп атайтыны рас. «Пірәдәр» деп те атайды, өйткені 1926 жылдан бері ишан Зайнулла Хабибуллиннің мүриті болып тіркелгенмін».

Өзі жөнінде осындай мәлімет бере келіп, одан ары Ә. Темірбеков Көкшетау өңірінің дін адамдары Айтхожин Ғалиасқар, Қосшығұлов Шаймерден және Боқаев Абдушаханмен бірге қоғам өміріндегі ислам дінінің ұстанымын сақтауға бағытталған қызметі жөнінде, осы мақсатта өзінің Уфа қаласындағы мұсылмандардың орталық басқармасына барғандығы, осы орталықтың басшысы Кашаф Таржеманимен әңгімелескендігі жөнінде баяндайды /5/.

Әбжан 1869 жылы туылған. Патшалық билік тұсында ауыл старшыны қызметін атқарған. Сауатты, билікке ерте араласқан адам ретінде Әбжан, әрине, өз заманының озық идеяларынан хабардар, қазақ басылымдары арқылы ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының еңбектерімен де таныс болған. 1917-1918 ж. революциялық өзгерістер тұсында ол Алаш қозғалысы ұстанымында болып, Көкшетау уезі мен болыстарында Қазақ және Алашорда комитеттерін ұйымдастыру ісінде белсенділік танытады.

Осы арада Темірбеков Әбжанның тергеу ісінде кездеспейтін, белгілі себептерге байланысты Әбжанның өзі тоқталмаған оның өмір жолындағы ең елеулі мынадай фактілерге көңіл аударуға тура келеді. 1930 жылы тергеушілерге берген көрсетулерінде Әбжан өзін тіптен дін жолындағы адам ретінде көрсетуге

тырысқандығы байқалады. 1917-1921 жылдардағы өзінің саяси қызметі жөнінде тіс жарып ештеме айтпағаны дұрыс та еді, өйткені ол жөнінде айту, әрине, өзін өлімге кесумен бірдей-тін.

Ә. Темірбековтың революциялық өзгеріс жылдары тұсындағы қызметі жөнінде 1940 жылы НКВД-ның құрығына ілінген Айбасов Қафез, Бимурзин Әбдікәрім, Белгібаев Қожахмет және Мәкенов Хайролла сияқты оның жерлестері мен замандастары біршама мәлімет береді. Солардан үзінді келтірейік.

Айбасов Қафез

Солтүстік Қазақстан облысы Октябрь ауданының Қаратал ауылының тұрғыны, 1878 жылы туған, ұлты қазақ, революцияға дейін болыс басқарған, бай, тәркіленген, екі мәрте (1929 және 1935 ж.) «жат элемент» ретінде сотталған. 1940 жылы тамызда белсенді «алашордашыл» ретінде НКВД тарапынан ұсталып, Петропавл қаласының тергеу абақтысына жабылып, 1941 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық сотының шешімімен 15 жылға еркіндігінен айырылған.

Ұлттық тарихнамада осы уақытқа дейін байлар аталатын әлеуметтік топ өкілдеріне тиесілі көңіл аударылмай келді. Бұл, әрине, кеңестік тарих әдістемесінен туындаған нағыз әділетсіздіктің көрінісі. Байлар да қазақ қоғамының толық құқылы мүшесі, оның экономикалық өмірінің негізгі ұйытқы элементі. Басқаша айтқанда, кеңестік билікке дейінгі қазақ қоғамының тарихын қазақ байларының қызметінсіз тура да дәл түсіну, әрине, мүмкін емес. Айбасов Қафез – міне, осы қазақ қоғамындағы байлар аталған әлеуметтік топтың өкілі. НКВД тергеушілеріне берген көрсетулерінде ол 1918 жылы қазақ даласында қалыптасқан саяси жағдай мен Темірбеков Әбжанның қызметіне байланысты мынадай фактілерді келтіреді: «1918 жылы көктемде бұрынғы Ақмола облысының аумағында Кеңес үкіметі құлап, оның орнына Колчак билігі орнағанда қазақтардың арасында Бөкейханов Әлихан, Байтұрсынов Ахмет және басқа кісілер басқаратын Алашорда үкіметі құрылғандығы жөнінде хабар жиі айтыла бастады.

Колчак билігі келгенге дейін-ақ мен газеттерден Орынборда съезд болып, онда Алаш аталған қазақ ұлтшылдарының партиясы құрылғандығын білгенмін. Маған сондай-ақ осы аталған съезде Алаш партиясының бағдарламасы қабылданып, жеке меншікке негізделген қазақ буржуазиялық мемлекетін құру мәселесі талқыға түскендігі мәлім еді.

Көкшетау қаласында қазақ ұлтшыл интеллигенциясы мен байлардың съезі шақырылып, уездік алашорда комитеті сайланады. Мен ол съезге қатысқан жоқпын. Біздің болыстан оған жергілікті беделді адамдар Құсайын мен Әбжан Темірбеков қатынасып, Әбжан Темірбеков уездік Алашорда комитетінің

құрамына сайланады. Ұмытпасам уездік комитеттің төрағасы болып ірі саудагер, Көкшетау қаласының тұрғыны Құрымов Жүсіп белгіленеді.

Міне, осы съезден соң Көкшетаудан біздің болысқа (Бәйімбет болысы – авт.) оралған Әбжан Темірбеков бұрынғы болыс бастығы Сабыров Есемсейіттің үйінде ауылдардың беделді адамдары қатынасқан болыс жиналысын өткізді. Жиналысқа болыстықтағы ауылдардан 40-50 өкіл қатынасты».

Берген көрсетуінде Қ. Айбасов жиналысқа қатысқандардың біразының өлгенін, ал біразының бас сауғалап түрлі жақтарға көшіп кеткенін, қалғандарының Октябрь ауданында әлі де тұрып жатқандықтарын айтып, есінде сақталған 17 адамның аты-жөнін тізіп келтіреді. Олар бұрынғы билік тұсында бай немесе ауқатты болған Ыбраев Мәлік, Мәженов Сұлтан, Бекешов Сейітқасым, Қожахметов Аяған, Атамбаев Жанболған, Балкеев Тажен, Жантлеуов Қошан, Шегенов Сәкен, Қайырланов Темірбай, Күшіков Қазый, Сабыров Мейрам, Есенов Ақұр, Макенов Хайролла, Кенжеғозин Құлмырза, Имантаев Жүніс, Сағындықов Малғаждар және Букетов Арыстан сияқты кісілер еді /6/.

Қ. Айбасовтың көрсетуінен келтірілген бұл үзінді жөнінде мынаны айтқан жөн. Болған оқиғалар өткізілген съездер мен оларға жиналған адамдар жөнінде баяндаудың желісі, әрине, сұраудағы Қ. Айбасовқа тән. Басқаша айтқанда, болған істің қаңқасы айыпталушыға тиесілі де, ал хаттамаға түскен текстің «идеологиясы» тергеушіге тән. Мәселен, Алаш партиясына қатысты «қазақ ұлтшылдарының партиясы», Алаш автономиясына қатысты «жеке меншікке негізделген қазақ буржуазиялық мемлекеті», ал қазақ съездеріне қатысты «қазақ ұлтшыл интеллигенциясы мен байлардың съезі» деген мағынадағы анықтамалар жауап берушіге тиесілі еместігі түсінікті. Бұдан тергеу хаттамасының шын мәніндегі егесі кім және ол қандай мақсатта жасалатындығын бағамдау қиынға түспейді.

Бәйімбет болысы жиналысына жиналғандар алдында Әбжан Темірбеков сөйлейді. Әрине, бұл сөздің де мазмұнын сол күйінде қабылдай салуға болмас, дегенмен, оның оқиғаның барысын, қоғамдағы түрлі топтардың ұстанымын түсінуге көмектесері хақ. Сонымен Қ. Айбасов көрсетуіндегі Ә. Темірбековтың сөзі: «Жақында ғана біздің съезд болып өтті (Көкшетау қаласындағы Алаш ұстанымдағылар съезі жөнінде сөз болып отыр – авт.). Ол Алаш партиясының бағдарламасында қарастырылған саяси мәселелерді іске асыру жолдарын талқыға салды. Ендігі уақыттағы міндетіміз құрылған және сенімді қолдағы Алашорда билігін баянды ету, осы жолда большевиктермен күрес ұйымдастыру үшін күш біріктіру.

Үкімет өз мәлімдемесін жариялап, Алаш партиясымен ниеттес және оны қолдайтындардың барлығын большевиктермен күреске атсалысуға шақырады. Сіздер, ауылдың беделді адамдары ретінде Алаш бағдарламасын халыққа кең түсіндіріп, оның санасына бұл партияның қазақ елінің мүддесі үшін

құрылғандығын сіңіргендеріңіз жөн болар еді. Большевиктер қалың жұрттың жағдайының түзелгеніне мүдделі емес және халықты құрдымға бастайды. Олармен күресте біз жалғыз емеспіз, одақтастарымыз бар, бізді Колчак және басқалар қолдайды. Жұмысты большевиктерге қарсы көпшіліктің наразылығын тудыру бағытында жүргізген жөн, олардың билігі әлсіз, жақында құлайды. Большевиктердің екінші мәрте билікке келуін болдырмау үшін қазірден қамсыз болмай, әрекетте болғанымыз дұрыс. Осы мақсатта барлық жерде Алаш жасақтарын құруға даярлықтар жасалып, қаржы жинау ісі жүргізілуде, мұндай қолдау Колчак әскеріне де көрсетілмек. Осы айтылғанның бәрі де съезде талқыға түсіп, үкіметтің жүргізіп отырған шараларына қолдау көрсетілді. Сіздерді ауылдың беделді кісілері және ақсақалдары ретінде съезде қабылданған шешімдерге қосылып, большевиктерді біржола жеңу үшін олармен белсенді күреске елді жұмылдыруға шақырамын».

Қ. Айбасов бұл айтылған пікірдің талқыға түсіп, оның артын ала Ә. Темірбековтың ұсынысымен болыстық Алаш комитеті құрылып, оның төрағалығына бұрынғы Бәйімбет болысының басқарушысы Сабыров Есемсейіттің, ал оның орынбасарлығына Ш. Қосшығұловтың сайланғанын көрсетеді. Жиналыстан соң болыстық комитеттің басқаруымен Алаш жасағына алынатын 19-бен 40-тың арасындағы кісілердің тізімі жасалып, әскерге ат-көлік үшін жылқы жинау шарасы басталады. Қ. Айбасов та ел арасына шығып, Алашорда үкіметінің мақсат-мұратын түсіндіріп, өз ауылынан онға жуық жылқы малын жинап береді.

Тергеуші сауалдарына берген жауабында Қ. Айбасов болыстық комитеттің төрағасы Е. Сабыровтың Алаш әскеріне жігіт және мініс көлік жинау үшін ауылдарды аралауға шығып, сол кездегі елде метрике бойынша адамдарды тіркеу ісі жүргізілмегендіктен кімнің қаншада екендігін анықтау мүмкін болмай, жігіт жинау ісінің ілгері баспағандығын айтады. Дегенмен, болыстағы жұрттан 300-400 бас мініс аты жиналған еді.

Ә. Темірбековтың қызметіне байланысты куәлік берген кісілердің бірі Мәкенов Хайролла.

Мәкенов Хайролла

1891 жылы Айыртау болысында атақты бай Кеңлібайұлы Мәкеннің отбасында өмірге келген. Мәкен бай шамамен 1900 немесе 1901 жылдары өмірден қайтып, артындағы үш ұлына біраз мал қалдырған. Мәселен, кенже ұлы Хайроллаға еншіге 400-ге жуық жылқы, 300 сиыр, 500 ден астам қой-ешкі бөлген. Мәкеновтар 1918 жылы Алаш зиялылары бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа қолдау көрсеткен Есіл бойындағы бай отбасылары қатарынан көрінеді. Әуелде

осы өңірде өткізілген қазақ съездері мен солардың нәтижесінде құрылған қазақ комитеттерінің қызметіне атсалысқан Мәкенов те, Алаш қозғалысы жеңіліс тапқан соң 1921 жылы бүкіл батыс Сібір өңірін қамтыған шаруалар көтерілісіне белсенді түрде араласады. Ағайынды Мәкеновтардың мұндай саяси белсенділігін байқаған кеңестік билік орындары 1928 жылы Мәкенов Мұхаметжанның, 1930 жылы Мәкенов Қайыржан мен Хайролланың шаруашылықтарын тәркілейді.

Мәкеновтардың үлкені Мұхаметжан жер аударылып, сонда 1933 жылы қайтыс болса, кішісі Хайролла 1931 жылы өз еркімен Челябинскі облысына көшіп барып бой тасалап, 1935 жылы қайтадан өз еліне оралады. 1941 жылы НКВД тарапынан бұрынғы саяси ұстанымы үшін тұтқынға алынған Хайролла Мәкеновтан тергеушілер Айыртау өңірінің алашшылдары жөнінде толық мәлімет беруді талап етеді. Міне, осы тергеу барысында Х. Мәкенов Әбжан Темірбековке қатысты мынадай мәліметтер берген еді: «1918 жылы бізде болыс басқарушысы болып Айбасов Қапез істеді. Ауылда сондай-ақ, патшалық кезеңнен бері интеллигент, қазақтар арасында беделді Темірбеков Әбжан, беделді ақсақал, ірі феодал Ыбраев Мәлік деген кісілер Көкшетауға барып, қайтып келген соң «Бөрілі» деген жерде ел арасында белгілі әрі беделді кісілермен жиналыс өткізіп, Алашорда үкіметінің құрылғандығы, оның іс-жоспары жөнінде мәлімет беріп, ... кейін олар біздің «Құлметен-Марқаш» аталатын ауылға да келіп үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді.

... Темірбеков Әбжан мен Айбасов Қапездің түсіндірулеріне қарағанда қазақтар тәуелсіз мемлекет құрмақшы екен. Қазір Ресейді большевиктер билеуде, ал Сібірді Колчак адамдары басқармақ. Ал біз қазақтар Колчактан өз үлесімізді алып, бұрын қалай өмір сүрсек, ендігі уақытта солай тұрмақ екенбіз...» /7/.

Бұл айтылғандардан басқа Мәкенов Х. Темірбеков Әбжанның 1921 жылы ақпанда ауылдастары Қапаров Кенжеахмет, Есенов Ақұр, Мәкенов Мұхаметжандармен бірге Петропавл қаласына жақын Есіл бойындағы Коноваловка селосында құрылған көтерілісшілер штабының құрамына да кіргендігін айтады. Бұл көрсетуден біздің байқағанымыз, Темірбеков Әбжан бастаған айыртаулық алашшылардың Алашорда үкіметі біржола жеңілген соң 1921 жылы ақпанда бүкіл батыс Сібір өңірін құшағына алған орыс шаруаларының Кеңестік биліктің соғыс коммунизм саясатына қарсы көтерілісіне белсенді түрде араласқандығы.

Біз бұл фактіні, әрине, Батыс Сібір шаруалар көтерілісіне қатынасқан Есіл бойы қазақтарының әрекетін дәріптеу тұрғысынан емес, олардың осындай саяси ұстанымда болғандығын оқырманға білдіру үшін айтып отырмыз. Кеңестік тарихнама кезінде бізді большевиктер билігін ауқатты байлардан басқа бүкіл қазақ қоғамы құшақ жайып қарсы алды деген тұжырымға иландыруға біраз күш салды. Ал шын мәнінде мәселе анағұрлым күрделі-тін. Қазақ қоғамынан